

أفعل من CEMHERETU'L-EMSÂL'DE KALIBINDA GELEN HAYVAN MOTİFLİ DEYİMLER ÜZERİNE BİR İNCELEME

Yusuf BİLDİK*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 15 Kasım 2022, **Kabul Tarihi:** 03 Mart 2023, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2023, **Atıf:** Bildik, Yusuf. "Cemheretu'l-Emsâl'de أفعل من Kalıbında Gelen Hayvan Motifli Deyimler Üzerine Bir İnceleme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (Mart 2023): 157-180.

<https://doi.org/10.33415/Daad.1205096>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 15 November 2022, **Accepted:** 03 March 2023, **Published:** 31 March 2023, **Cite as:** Bildik, Yusuf. "An Investigation On Animal Motif Idioms In أفعل من Meter In Cemheretu'l-Emsâl". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 23/1 (March 2023): 157-180.

<https://doi.org/10.33415/Daad.1205096>

Öz

Kültür, bir toplumun tarihi boyunca biriktirdiği yaşanmışlıklar, acılar ve sevinçler bütünüdür. Atasözleri ve deyimler ise bu kültüre ait geçmişin arıtılıp öze indirilmiş halleridir. Zira her bir atasözü ve deyim arkasında bir sebep ya da hikâye bulunmaktadır. İnsanlarla birlikte bu dünyayı paylaşan ve insan hayatının değişmez parçalarından birisi olan hayvanların, atasözü ve deyimlerde zikredilmemiş olması düşünülemez. Öyle ki bütün dillerde var olan deyimlerde hayvanlara da yer verilmiş olması, atasözü ve deyimlerin, kültürlerin özeti olduğu fikrine daha uygundur. Atasözleri bir yargı bildirirken deyimler bir kavram ya da durumu açıklamaktadır. Bu çalışmaya konu olan deyimlerde, genellikle hayvanların fiziksel ya da psikolojik davranışlarına benzetmeler yapılmaktadır. Bir hayvanın kurnaz, diğerinin inatçı olması bu duruma örnek verilebilir. Deyimlere konu olan hayvanların türleri ise tamamen o kültürün yaşatıldığı coğrafya ile bağlantılıdır. Zira deniz kıyısına kurulmuş bir medeniyet ile denizden uzak bir medeniyetin yaşam biçimi değişiklik gösterdiği gibi kullanılan deyimler de değişken olabilir. Bir yerde deniz hayvanlarının ismi daha fazla deyimlere konu edilirken diğer yerde bu hayvanların ismi çok zikredilmeyebilir. Bu çalışmamızda da *Cemheretu'l-emsâl* isimli mesel kitabında أفعل من veznindeki deyimlerden hayvan motifli olanlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Deyim, Hayvan Motifleri, Ebû Hilâl el-Askerî, Cemheretu'l-emsâl

* Arş. Gör. Dr/ Selçuk Üniversitesi/ysfbildik@gmail.com/ <http://orcid.org/0000-0003-4518-9137>

An Investigation on Animal Motif Idioms in *أفعل من Meter in Cemheretu'l-Emsâl*

Extended Summary

Culture is the totality of experiences, pains and joys that society has accumulated throughout its history. Proverbs and idioms are the refined and reduced versions of this culture. Proverbs and idioms are language elements that are unique to each language, effectively and simply said, reflecting cultural accumulation. Because there is a reason or a story behind every proverb and idiom, it is unthinkable that animals, which share this world with people and are one of the invariable parts of human life, are not mentioned in proverbs and idioms. The fact that animals are also included in idioms in all languages is more appropriate for the idea that proverbs and idioms are summaries of cultures. The main feature distinguishing idioms from proverbs is that they express a concept effectively and concisely instead of a general rule. Proverbs say judgment, while idioms describe an idea or situation. Also, while there is a message that contains advice in proverbs, this is not found in idioms. In the idioms that are the subject of this study, analogies are usually made to animals' physical or psychological behaviors. An example is that one animal is cunning, and the other is stubborn. The types of animals that are the subject of idioms are entirely related to the geography where that culture is lived. Because the lifestyle of a civilization established on the seaside and civilization far from the sea may vary, and the idioms used may also be variable. In one place, the names of sea animals are subject to more idioms, while in another place, the names of these animals may not be mentioned much.

In Turkish, proverbs and idioms are not considered a separate category in Arabic, and they are all known as parables. *Cemheretu'l-emsâl* is also a work in which proverbs and idioms are listed mixed. In this work, al-Askerî dealt with 1972 proverbs and idioms. Before the parables listed alphabetically, the ones that were not in the *أفعل من* meter were given, and then the parables in the *أفعل من* meter were brought under a separate title. Although they come from different roots than the idioms in *أفعل من* meter, the phrases that look similar when put into this mold are clarified by specifying which source they come from. For example, the word used in the idiom *أحول من الذئب* "More changeable than a yellowtail" and *أحول من أبي براقش* "more tricky than a wolf" is *أحول*. However, one is used to express variability, and the other to express cheating. In order to avoid this confusion, al-Askerî used the expressions *من التحول* and *من الحيلة* in the explanation of the idioms. While he was content with the expression *معروف* (something known) in the description of some phrases, in others, he conveyed the story about why the idiom was used or the couplets in the poems of some poets.

The animals that al-Askari is subject to her idioms are the animals that the Arab society encounters in daily life. Especially the camel, which is one of the unchanging animals of desert life, has been the most common animal in idioms. There are idioms for many qualities of the camel. His name is mentioned in many idioms, such as being stubborn, being patient, being resistant to water, and being tasteless. In addition, domestic animals in the settlements of Arabs, wild animals, or pests in their immediate surroundings have been the subject of idioms. Some of them are lions, eagles, snakes, grasshoppers, ticks, monkeys, dogs, cats, pigeons, and rock birds. The most striking among the idioms with animal motifs are the prominent features of the animals mentioned in the idioms. In the idioms that al-Askerî deals with, some animals are also mentioned with many different qualities. Various parts of some animals, such as camels, dogs, monkeys, and wolves, have been subject to other idioms. In some idioms, it is seen that the same animal is the subject of idioms on opposite subjects. Another classification that we encounter in idioms is showing different animals as examples on the same subject.

Arabs have been living a rural life for a long time and have been intertwined with agriculture and animal husbandry. Animals have an important place in the lives of

Bedouins, especially those who live in the desert. The data in the research shows that the animals we encounter in the countryside, especially in desert life, are the source of the idioms used by the Arabs. For this reason, the camel, which is an animal suitable for desert life, resistant to long journeys, hunger, and thirst, has been the most mentioned animal in idioms.

Keywords: Arabic Language, Idiom, Animal Motifs, Abu Hilâl al-Askerî Cemheretu'l-emsal

Giriş

Bu çalışma, *Cemheretu'l-emsâl*'deki من أفعال vezninde gelen deyimlerden hayvan motifli olanlar üzerinden Arap kültüründe hayvanların hangi özellikleriyle hangi deyimlere konu edildiğini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmada belge tarama yöntemi kullanılmıştır. Tarama, İbrâhim Ebû'l-Fazl ve Abdülmecid Katamış tarafından tahkik edilen ve 1988 yılında Dâru Cîl tarafından yayınlanan nüshası üzerinden yapılmıştır. من أفعال veznindeki mesellerin içinden tespit edilen hayvan motifli deyimler öncelikle tematik bir tasnife tabi tutulmuş, anlamca benzer fakat farklı kelimelerle ifade edilen deyimler aynı başlık altında toplanmıştır. Deyimler fiziksel, ahlaki, dolaylı olarak hayvanları konu edinen ve mecâzi olmak üzere dört başlık altında ele alınmıştır. Ardından hayvanların hangi yönleriyle deyimlere konu edildiği değerlendirilmiş, *Cemheretu'l-emsâl* ya da farklı mesel kaynaklarında deyimlerin söyleniş nedeniyle ilgili bilgiler tespit edilmiştir. Deyimlerin kaynak metindeki bulunduğu yere, deyimlerin yanına parantez içerisinde *Cemheretu'l-emsâl*'deki sıra numarası eklenerek işaret edilmiştir. Deyimlerin incelendiği ana bölüme geçilmeden önce Ebû Hilâl el-Askerî'nin hayatı, *Cemheretu'l-emsâl*'in metodu ve deyimlerde hayvan motifinin işlenmesi hususunda kısa bir bilgilendirme yapılmıştır.

Bu alanda daha önce yapılmış olan Şener Şahin'in "*Mecmau'l-emsâl'de Yer Alan من أفعال Veznindeki Hayvan Konulu Deyim ve Atasözleri Üzerine Bir İnceleme*", Adem Balaban ve Armağan Seçkin'in "*Türkçe Deyim ve Atasözleri Perspektifinden Evcil Hayvan İsimlerinin Türk Kültürüne Yansıması*", ve Adem Balaban ve Aytaç Güler'in "*Türkçe Deyim ve Atasözleri Perspektifinden Yabani Hayvan İsimleri ve Türk Kültürüne Yansıması*" adlı makale ve bildiriler, istifade ettiğimiz değerli çalışmalardır.

Ebû Hilâl el-Askerî

Tam adı, el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl b. Saîd b. Yahyâ b. Mihrân olup Ebû Hilâl el-Askerî ismiyle tanınmaktadır.¹ Doğum ve ölüm tarihi tam bilinmemekle birlikte hicri IV. asrın başlarında dünyaya geldi-

¹ Celâleddin Abdurrahmân es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyin ve'n-nuhât*, thk. Ebu'l-Fadl İbrâhim (Kahire: Matbaatu Isâ el-Bâbî el-Halebî, 1964), 1/506. Boşluk+tab

ği ve sonlarına doğru vefat ettiği tahmin edilmektedir. Huzistan bölgesindeki Askerimükrem'de yaşamıştır.² Ölüm tarihi ile ilgili olarak Yakut el-Hamevî 10 Şaban 395/1005 tarihini belirtmektedir. Bu tarih el-Askerî'nin *el-Evâ'il* adlı kitabını tamamladığı tarihtir. Daha sonraki hayatı ile ilgili bilgi bulunmadığından dolayı kaynaklarda ölüm tarihi olarak h. 395 geçmektedir.³ Dil, edebiyat ve şiir alanında âlim olan el-Askerî, aynı zamanda bir müfessirdir. Bağdat, Basra ve İsfahan gibi ilim merkezlerinde tahsilini tamamlamıştır.⁴ Geçimini sağlamak adına manifatura ticaretiyle meşgul olmuş, bir yandan da ilmi faaliyetlerine devam etmiştir.⁵ Başta dayısı Ebû Ahmed el-Askerî olmak üzere dönemin âlimlerinden ders almıştır.⁶ Müellifin, çalışmamızın konusu olan *Cemheretu'l-emsâl* dışında *Kitâbu's-sinâ'ateyn*, *Kitâbu'l-kuremâ*, *Mu'cem fi bakıyyeti'l-eşyâ*, *Muhtasâr Kitabu'l-furûk* gibi eserleri de bulunmaktadır.⁷

Cemheretu'l-emsâl ve Metodu Üzerine

Cemheretu'l-emsâl, Ebû Hilâl el-Askerî'nin Arap atasözü ve deyimlerini incelediği meşhur eseridir. Mesel umumiyetle belli bir hadise sonucu söylenen veciz ifadenin o hadiseye benzer başka olaylar olunca tekrar edilmesi ile yayılan özlü sözdür ve Türkçede de bu şekilde kullanımı mevcuttur. *Cemheretu'l-emsâl* atasözü ve deyimlerin karışık olarak listelendiği bir eserdir. el-Askerî bu eserde toplam 1972 atasözü ve deymi ele almıştır. Alfabetik olarak sıralanan mesellerden önce *أفعل من* vezninde olmayanlar verilmiş, ardından da ayrı bir başlık altında *من أفعل من* veznindeki meseller getirilmiştir. Farklı kökten gelmesine rağmen *من أفعل من* vezninde aynı harflerle yazılan deyimler, müellif tarafından master bilgisi verilerek açıklığa kavuşturulmuştur. Örneğin *أحول من أبي براقش* "Sarıasma kuşundan daha değişikken" (648) deyimini ile, *أحول من الذئب* "Kurttan daha hileci/yanar döner" (649) deyiminde kullanılan kelime dür. Fakat bunlardan birisi değişikliği birisi de hileciliği ifade etmek için kullanılmaktadır. el-Askerî de bu karışıklığın önüne geçmek için deyimlerin açıklamasında *من التحول* ve *معروف من الحيلة* ifadeleri kullanmıştır. Bazı deyimlerin açıklamasında

² Ahmet Turan Arslan, "Askerî, Ebû Hilâl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991), 3/3/489; Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm Kâmusu'l-terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'arab ve'l-musta'ribîn ve'l-mustesrikîn* (Beyrut: Dâru'l-'ilmi'l-melâyin, 2002), 2/196.

³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rîfeti'l-edîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1993), 2/919; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-muelliğîn Terâcimu musannifi'l-kutubi'l-'arabiyye* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993), 1/560; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, 2/196; Yûsuf b. İlyân Serkîs, *Mu'cemu'l-matbu'âti'l-'arabiyyeti ve'l-muarraba* (Mısır: Matbaatu Serkîs, 1928), 2/1327.

⁴ Âdil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-mufessirîn min sadri'l-İslâm vehatta asri'l-hâzır* (Beyrut: Muessesetu Nuveyhid, 1988), 1/141.

⁵ Cemâlu'd-din Ebû'l-Hasan el-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvat 'alâ enbahi'n-nuhât*, thk. Ebu'l-Fadl İbrâhim (Beyrut: Muessesetu'l-kutubi's-sekafiyye, 1986), 4/189.

⁶ ez-Zirikli, *el-A'lâm*, 2/196.

⁷ Serkîs, *Mu'cemu'l-matbuât*, 2/1327-1328.

(bilinen bir şey) ifadesiyle yetinirken bazılarında deyimden hangi sebeple kullanıldığına dair hikâyeyi ya da bazı şairlerin şiirlerinde geçtiği beyitleri nakletmiştir.

Deyimler ve Hayvanlar

Atasözleri ve deyimler her dilin kendine özgü olan, etkili ve sade bir şekilde söylenmiş, kültürel birikimi yansıtan dil öğeleridir.⁸ Deyimleri atasözlerinden ayıran temel özellik, genel bir kural yerine bir kavramı etkili ve öz bir biçimde ifade etmeleridir.⁹ Bir de atasözlerinde mutlaka nasihat içeren bir mesaj bulunurken deyimlerde bu bulunmaz. Atasözlerinin en belirgin özelliği nasihat içerikli olmasıdır.¹⁰ Arapçada atasözleri ve deyimler için ortak olarak mesel ifadesi kullanılmaktadır. Mesel; *“Atalardan gelen ve onların yüzyıllar içindeki deneyim ve gözlemlerine dayalı düşüncelerini değişmez kalıp ve klişeleşmiş özlü sözlerle öğüt ve hüküm içerecek biçimde yansıtan, lafzı ve anlamı beğenilerek nesilden nesile aktarılan, çoğunlukla aslı durumuna benzeyen halleri açıklamak ve örneklemek amacıyla kullanılan anonim mahiyetteki özdeyiştir.”*¹¹ şeklinde tanımlanmaktadır. Başka bir kaynakta ise mesel, halk arasında yaygın olan; bir durumu etkileyici, vurgulu bir şekilde ifade etmek için kullanılan özlü sözdür, şeklinde tanımlanmaktadır.¹² Arapça gibi zengin bir dilde de birçok deyim ve atasözü bulunmaktadır. Bunların birçoğunda da hayvanlar zikredilmiştir.

el-Askerî'nin deyimlerine konu ettiği hayvanlar Arap toplumunun gündelik hayatta çokça karşılaştığı hayvanlardır. Özellikle çöl hayatının değişmez unsurlarından olan deve, deyimlerde karşımıza en çok çıkan hayvan olmuştur. Devenin birçok vasfına yönelik deyim bulunmaktadır. İnatçı olması, sabırlı olması, suya dayanıklı olması, yavrusunun etinin lezzetsiz olması gibi birçok deyimde ismi geçmektedir. Bunun yanında Arapların yerleşim yerlerindeki evcil hayvanlar, yakın çevrelerindeki vahşi hayvanlar ya da haşereler deyimlere konu olmuştur. Aslan, kartal, yılan, çekirge, kene, maymun, köpek, kedi, güvercin, kaya kuşu bunlardan birkaçıdır.

Hayvan motifli deyimlerde en dikkat çekici olan husus, ismi geçen hayvanların öne çıkan vasıflarının deyimlere konu edilmiş olma-

⁸ Adem Balaban - Armağan Seçkin, “Türkçe Deyim ve Atasözleri Perspektifinden Evcil Hayvan İsimlerinin Türk Kültürüne Yansıması”, *Bildiri Kitabı* (4. Uluslararası Dil ve Edebiyat Konferansı, Tirana: Hena e Plote Beder University, 2015), 274.

⁹ Metin Yurtbaşı, *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü* (İstanbul: Barış Matbaası, 2012), Giriş.

¹⁰ Ahmet Doğan, *Deyimler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Basım, 1995), 9-10.

¹¹ İsmail Durmuş, “Mesel”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004), 29/293.

¹² Kemal Halaylı, *Mu'cemu kunûzi'l-emsâl ve'l-hikemi'l-'arabiyye* (Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirîn, 1998), mukaddime.

sıdır. “Kartaldan daha keskin görüşlü” (250), “Filden daha çok yiyen” (250), “أبصر من نسر”, “Çekirgeden daha iyi sıçrayan” (1816), “أنزى من جراد”, “Dağ koyunundan daha iyi tırmanan” (1772), “أوقل من غفر”, “Kokarcadan daha fazla yellenen/pis kokan” (1339), “أفسى من ظربان”, “Kirpi- den daha sert/kaba” (777), “ألين من جرنق”, “Tavşan yavrusundan daha yumuşak” (1577), “أشم من ذئب”, “Kurttan daha iyi koku alan” (1040), “أبصر بالليل من الوطواط”, “Attan daha dayanıklı/güçlü” (1067), “أشد من الفرس”, “Yarasanın gece görüşünden daha keskin görüşlü” (312), “ألزق من بُرام”, “Keneden daha yapışkan” (1568/1569) deyimleri bu durumun en güzel örnekleridir. Zira Türkçede de bu hayvanlar, benzer konulardaki deyimlerde kullanılmıştır.

el-Askerî'nin ele aldığı deyimlerde kimi hayvanlar da birçok farklı vasıfla anılmaktadır. Deve, köpek, maymun, kurt gibi bazı hayvanların çeşitli özellikleri farklı deyimlere konu olmuştur. Örneğin, “Attan daha keskin görüşlü” (308), “أسمع من فرس”, “Attan daha iyi duyan” (967), “Attan daha dayanıklı/güçlü” (1067), “أسرع من”, “At sürüsünden daha hızlı” (959) deyimlerinde atın görme, duyma, hızlilik ve dayanıklılık gibi özelliklerine vurgu yapılmaktadır. Yine “Karıncadan (sürüsünden) daha kalabalık” (510-511), “أجمع من ذرّة / أجمع من نملة”, “Karıncadan daha gizli” (728), “أخفى من الذرّة”, “Karıncadan daha gayretli” (1483), “أضبط من ذرّة / أضبط من نملة”, “Karıncadan daha istikrarlı/azimli” (1129/1130) deyimlerinde karınca sürüsünün kalabalık olmasına, karıncanın küçük olmasından dolayı gizliliğine, gayretli ve azimli olmasına işaret edilmektedir.

Bazı deyimlerde ise aynı hayvanın birbirine zıt konularda deyimlere konu olduğu görülmektedir. “Balınadan daha çok susamış” (1176/1257) deyiminde balınanın susamış olduğu belirtilirken, “Balınadan daha çok suya kanmış” (898) deyiminde balınanın suya kanmış olduğu ifade edilmektedir. “Tilkiden daha çok hileyle yol değiştiren” (901/902) deyimlerinde yolunu hızlıca değiştirerek arkasındaki şarşırtan bir hayvan olarak tanıtılırken “Tilkiden daha hileci/kurnaz” (761) deyiminde de farklı bir ifadeyle kurnaz/hilebaz olarak nitelendirilmektedir.

Deyimlerde karşımıza çıkan başka bir tasnif de aynı konuda farklı hayvanların örnek olarak gösterilmesidir. Örneğin, “Devekuşundan daha iyi koku alan” (1039/1042), “أشم من ذئب”, “Kurttan daha iyi koku alan” (1040), “أشم من ذرّة”, “Karıncadan daha iyi koku alan” (1041) deyimlerinde iyi koku almak konusunda devekuşu, kurt ve karınca zikredilmektedir.

1. Hayvan Motifli Deyimler Üzerine Bir İnceleme

Hayvan motifli deyimler fiziksel vasıflar, ahlaki vasıfları konu edinenler; dolaylı şekilde hayvanları konu edinenler ve mecâzi içerikli deyimler olmak üzere dört başlıkta incelenmiştir.

1.1.Fiziksel Vasıflara Yönelik Deyimler

Bu bölümde hayvanlar “Yemek/Açlık, görme ve duyma, Susamak/Su İçmek/Suya Kanmış Olmak, Sıçramak/Zıplamak/Tırmanmak, Uzun ömürlülük, Hızlılık/Hızlı Koşmak, Ağzın kötü kokması/Yellenmek/Pis kokmak/Pis Olmak, Sabit Olmak/Dolaşmak/Gezmek, Hafif olmak, Zıtlık/Çelişki, Sert/Yumuşak Olmak, Yolunu Şaşırmış Olmak, Zayıf/ Şişman Olmak, Şehvetli Olmak, Yüzmek/Uçmak, Uykusuz kalmak/Uykucu olmak/ Uykusu hafif olma/ Gece yolculuğu yapmak/Gececi olmak, İyi koku almak, Dayanıklı/Güçlü Olmak, Beraklık, Üşümek/Isınmak, Son nefesi uzun olmak, Tahripkarlık/Bozunculuk, Çeşitli Konular” başlıkları altında incelenmiştir.

Yemek/Açlık: “Balınadan daha çok yiyen” (248), أكل من الفيل / من الفار, “Güve/kurtçuktan daha çok yiyen” (249), من سوس “Filden/fareden daha çok yiyen” (250), “Aslandan daha iştahlı” (1052), أشهى من كلبه حومل, “Havmel’in köpeğinden daha iştahlı” (1053), “Zur’a’dan (köpek ismi) daha aç” (498), أجوع, “Kurttan daha aç” (499), أجوع من الذئب, “Dişi köpekten daha aç” (499), من نعوة “Keneden daha aç” (501), أجوع من قراد, (500) .

İsmi geçen hayvanların bu deyimlere konu olmasının birkaç sebebi vardır. Bunlardan birisi balina, fil, aslan ve köpek gibi hayvanların çok yemesi; diğeri ise kene, fare ya da güve gibi hayvanların aç gözlülüğüdür.¹³ Kurt, avını yakalamaktan hiç vazgeçmediği için; Zur’a isimli köpek sahibi tarafından aç bırakılıp öldüğü için bu deyimler kullanılmaktadır.¹⁴

Görme ve Duyma: “Attan daha keskin görüşlü” (308), أبصر من فرس, “Kartal/akbabadan daha keskin görüşlü” (309), أبصر من عقاب, “Kartaldan daha keskin görüşlü” (310), أبصر من غراب, “Yarasanın gece görüşünden daha keskin görüşlü” (311), أبصر بالليل من الوطواط, “Köpekten daha keskin görüşlü” (312), أبصر من الكلب, “Kirpiden daha iyi duyan” (966), أسمع, “Attan daha iyi duyan” (967), أسمع من فرس, “Kurt yavrusundan daha iyi duyan” (968), أسمع من قراد, “Keneden daha iyi duyan” (969).

Görme ve duyma, deyimlerde ismi geçen hayvanların çoğunun en belirgin özelliği ya da özelliklerinden biridir. Örneğin kartal, avını yakalamak için gözlerinin keskinliği ile bilinmektedir. Yarasa ise özel olarak gece iyi görmesiyle ile meşhurdur. Bunun dışında karga, kö-

¹³ Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, thk. Ebu'l-Fazl İbrâhim - Abdulmecid Kutâmîş (Beyrut: Dâru Cil, 1988), 1/200-201.

¹⁴ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/331-332.

pek ve at da gözlerinin keskin olması ile bilinmektedir.¹⁵ Yine at için sırtından düşen kılın sesini duyduğu söylenir. *أشرب* ismi verilen kurt ve sırtlanın melezi olan yavru, yılanı benzetilmekte ve çok farklı özelliklere sahip olduğu söylenmektedir.¹⁶ Kene ise sırtında bulunduğu hayvanın en küçük hareketlerini dâhi işitebilmektedir.¹⁷ Bu nedenle birisinin görme ve duyma duyularının iyi olduğunu belirtmek için ismi geçen bu hayvanlardan daha iyi oldukları söylenmektedir.

Susamak/Su İçmek/Suya Kanmış Olmak: *أشرب من الهيم* “Susamış deveden daha çok su içen” (1070) *أظمأ من حوت / أعطش من حوت* (1070) “Balınadan daha çok susamış” (1176/1257) *أعطش من ثعالة* “Tilkiden daha çok susamış” (1255) *أعطش من النقاقة* “Kurbağadan daha çok susamış” (1258) *أعطش من النمل* (1256) *أقصر من* “Karıncadan daha çok susamış” (1258) *أعطش من النمل* (1256) *أقصر من* “Eşeğin susamasından (gün aşırı) daha kısa” (1387) *غيب الحمار* (1388) *أرؤى* “Atın susamasından (günübirlik) daha kısa” (1388) *أرؤى من ضب* (895) “Devekuşundan daha çok suya kanmış” (895) *أرؤى من حية* “Yıldandan daha çok suya kanmış” (896) *أرؤى من الحوت* “Balınadan daha çok suya kanmış” (897) (898).

Su ile ilgili geçen deyimlerde ismi geçen hayvanlar bazıları susamış olmaları, kimileri de suya kanmış olmalarıyla ön plana çıkmaktadır. Devenin çöllerde uzun süre susuz yolculuk yapabildiği bilinen bir gerçektir. Suya ulaştığında çok iştahlı su içmesinden teşbihle *أشرب من الهيم* “Susamış deveden daha çok su içen” (1070) deyimini kullanılmaktadır. At ve eşeğin susama süreleri esas alınarak zaman kıyaslama yapılmak üzere yukarıdaki deyimler kullanılmıştır. Devekuşu ve yılanarak bölgelerde yaşayabildikleri, kertenkele ise ağzını rüzgara karşı açarak susuzluğunu giderdiği için suya kanmış olarak nitelendirilmektedir.¹⁸ Balina hem susamış, hem de suya kanmış olarak ayrı deyimlere konu edilmiştir. Balınanın hiç su içmediği söylenmekle birlikte suyun içinde yaşadığı için de suya kanmış olarak nitelendirilmektedir.¹⁹

Sıçramak/Zıplamak/Tırmanmak: *أثقف من سنور / أنزى من ضيون* “Kediden daha yükseğe zıplayan/daha atik” (432/1170) *أنزى من ظبي* (432/1170) “Ge-yikten/ceylandan daha iyi sıçrayan” (1771) *أنزى من جراد* (1771) “Çekirgeden daha iyi sıçrayan” (1772) *أوقل من غفر* (1772) “Dağ koyunundan daha iyi tırmanan” (1816).

Bu konudaki deyimlerde ismi geçen hayvanlar genellikle en iyi

¹⁵ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/239-240.

¹⁶ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/530; Şener Şahin, “Mecmau'l-emsâl'de Yer Alan *أشرب* Veznindeki Hayvan Konulu Deyim ve Atasözleri Üzerine Bir İnceleme”, *Ulu-dağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 185.

¹⁷ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/530-531.

¹⁸ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1988, 1/498-499.

¹⁹ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/31.

bilindikleri özellikleriyle ön plana çıkarılmıştır. Çoğu kültürde kedi, ceylan ve çekirge zıplamak eylemiyle deyim ve atasözlerine konu olmuştur. Örneğin Türkçede de *bir sıçrarsın çekirge, iki sıçrarsın çekirge*²⁰ şeklinde bir deyim bulunmaktadır.

Uzun ömürlülük: “Keneden daha uzun ömürlü” (1272), “Kelerden daha uzun ömürlü” (1273/647), “Açmağın daha uzun ömürlü” (1274), “Yıldandan daha uzun ömürlü” (1275).

Araplar arasında ismi geçen hayvanlardan kene 700, kertenkele 100, kartalın 500 sene yaşadığı; yılanın ise öldürülene dek yaşadığına inanılmaktadır.²¹ Bu nedenle herhangi bir şeyin ya da kişinin uzun ömürlü olduğunu belirtmek adına bu deyimler kullanılmaktadır.

Hızlılık/Hızlı Koşmak: “Kertenkelenin dilini çıkarıp yalanmasından daha hızlı” (957), “Devekuşundan daha hızlı” (958), “At sürüsünden daha hızlı” (959), “Açmağın daha hızlı” (961), “Mayıs böceğinden daha hızlı” (961), “Devekuşundan daha hızlı koşan” (1245), “Kartaldan daha hızlı kapıp kaçan” (773), “Yalıçapkınından daha hızlı kapıp kaçan” (776).

Hızlı olmaları ile bilinen çeşitli hayvanlar koşmak, kapıp kaçmak gibi eylemlerde kıyas olarak kullanılmaktadır. Türkçede kullanılan tazı gibi²² (koşmak) deyimine buna örnek olabilir. Arapçada bu tür durumlarda kertenkelenin dilini çıkarıp yalanması, devekuşu ve atın koşuşu; kartal ve yalıçapkınının avlarını kapıp kaçmalarından kıyasla bu hayvanların ismi zikredilmektedir.

Ağzın kötü kokması/Yellenmek/Pis kokmak/Pis Olmak: “Ağzı avcı kuşlardan daha kötü kokan” (343/748), “Erkek domuzdan daha pis” (1158), “Kokarcadan daha fazla yellenen/pis kokan” (1339), “Mayıs böceğinden daha fazla yellenen/pis kokan” (1340), “Çöl faresinden daha fazla yellenen/pis kokan” (1341), “Toy kuşundan daha çok pisleyen” (980), “Tavuktan daha çok pisleyen” (981).

Bu başlıktaki deyimler genel olarak pis kokan, özelde ağzı kokan kimseler için kullanılmaktadır. el-Askerî avcı kuşların ve parsın

²⁰ Ahmet Yanar, *Hayvan Motifli Atasözleri ve Deyimlerimiz* (Ankara: Devran Matbaacılık, 1997), 99.

²¹ Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim el-Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid (Kahire: Matbaatu's-sunneti'l-Muhammediyye, 1955), 2/50; el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/74-75.

²² Şükrü Halûk Akalın - diğerleri, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), 2292.

ağız kokusuyla bilindiğini belirtmektedir.²³ Domuzların genellikle pis yerlerde yaşamaları ve mayıs böceğinin dışkıyla uğraşması onları bu deyimlere konu etmiştir. Kokarca ise yellenmeyi silah olarak kullanan bir hayvan olduğu için kötü kokuyla meşhurdur.²⁴ Tavuk ve toy kuşu ise çok fazla pisledikleri için bu tür hayvanlarla kıyas yaparken bu deyimler kullanılmaktadır.

Sabit Olmak/Dolaşmak/Gezmek: أثبت من قراد “Keneden daha az hareket eden, sabit olan” (429), أجول من قطروب “Ateş böceğinden daha gezgin” (496).

Türkçedeki *kene gibi yapışmak*²⁵ deymi benzer olarak kenenin yapıştığı hayvanı bırakmayıp sabit kalması bu tür durumlar için kullanılan bir deyimdir. Bu deyim sabit durmak anlamında kullanıldığı kadar yılışıklık, yapışıp kalmak için de kullanılır.²⁶ Bu durumun tam tersi olarak sürekli dolaşım sabit durmayanlar da gece ve gündüz sürekli hareket halinde olan ve uyumayan ateş böceği ile kıyas edilmektedir.²⁷

Hafif olmak: أخف من فراشة “Kelebekten daha hafif” (714), أخف من عقيب ملاح “Küçük çöl kartalından daha hafif” (715)

el-Askerî'nin ifadesiyle kelebek hacim olarak sinekten büyük, ağırlık olarak ondan daha hafif olduğu için bir şeyin hafifliği vurgulanmak istendiğinde kelebekle kıyas edilmektedir. Benzer bir şekilde türüne nispetle daha küçük ve hafif olan küçük çöl kartalı da bu anlamdaki deyimde kullanılmıştır.²⁸

Zıtlık/Çelişki: أخلف من بول الجمال / أخلف من ثيل الجمال “Deve idrarından daha ters” (744/745), أخلف من ولد الحمار “Eşek/Katır yavrusundan daha çelişkili” (746).

Bu deyimlerde kastedilen bir işin beklenilenin tersine yapılıyor olmasıdır. Birinci deyimde deve idrarının hayvanın arka tarafına doğru çıkıyor olması, ikincisinde ise katırın ne eşeğe ne de ata benzemesi²⁹ kastedilerek durumun tersliği ifade edilmektedir.

Sert/Yumuşak Olmak: أخشن من شبيهم “Kirpiden daha sert/kaba” (777), ألين من جرنق “Tavşan yavrusundan daha yumuşak” (1577)

Kirpinin dikenli yapısından, tavşanın ise tüylü yapısından dolayı yumuşaklık ve sertlik için bu iki hayvan deyimlerde geçmektedir.

²³ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/251.

²⁴ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/105.

²⁵ Yanar, *Hayvan Motifli Atasözleri ve Deyimlerimiz*, 216.

²⁶ el-Meydâni, *Mecmau'l-emsâl*, 1/157.

²⁷ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/230.

²⁸ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/428.

²⁹ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/434.

Yolunu Şaşırmış Olmak: “Mehtaplı gecede ki geyikten daha fazla yolunu şaşırmış” (1302), “Çekirge sürüsünden daha fazla yolunu şaşırmış” (1303), “Varandan daha fazla yolunu kaybetmiş olan” (1125/1056), “Kertenkeleden daha fazla yolunu kaybetmiş olan” (1126), “Çöl faresinin yavrusundan daha fazla yolunu kaybetmiş olan” (1127 “Devekuşundan daha dalgın” (1055).

Geyiklerin mehtaplı geceyi gündüz sandıkları ve yırtıcı hayvanlardan çekinerek koşturdukları için, ayrıca bu gecelerde bulanık görüşlerinden dolayı yollarını şaşırdıkları söylenmektedir. Çekirge sürüsü de çok kalabalık olduğu için bazen birbirlerine girerek yollarını şaşırebilmektedir.³⁰ Varan, kertenkele ve çöl faresi ise yuvalarından ayrıldıktan sonra tekrar dönemediklerinden³¹ yolunu şaşırmış birisi için bu deyimler kullanılmaktadır.

Zayıf/ Şişman Olmak: “Kurbağadan daha zayıf” (911) “Porsuktan daha besili/semiz” (989).

رسح kelimesi kaba etin az olması anlamına gelmektedir. Bu deyimde kaba eti kurbağadan daha az anlamında kullanılmıştır.³² Zayıf kimseler kastedilmektedir. *يَعْرُ* deyiminde geçen *يَعْرُ* kelimesi Meydânî'ye göre *يَعْرُ* şeklinde *ع* harfiyledir.³³ Bu deyim de kilolu kimseler için kullanılmaktadır.

Şehvetli Olmak: “Maymundan daha şehvetli” (917), “Kediden daha şehvetli” (1315)

Maymun ve kedilerin şehvet bakımından daha istekli oldukları söylenmekte, bu yüzden bu tür bir durumlarda bu deyimler kullanılmaktadır. Türkçede de bu anlamda *mart kedisi gibi*³⁴ şeklinde bir deyim bulunmaktadır.

Yüzmek/Uçmak: “Balıktan daha iyi yüzücü” (982) “Kartaldan daha iyi uçan” (1154), “Toy kuşundan daha iyi uçan” (1155).

Bu başlıkta geçen hayvanlar en iyi yaptıkları vasıflarla kıyas edilmiştir. Balıktan daha iyi yüzmek, kartaldan ya da toy kuşundan daha iyi uçmak bu eylemlerin en iyi şekilde yapıldığını ifade etmek içindir.

Uykusuz kalmak/Uykucu olmak/ Uykusu hafif olma/ Gece yolculuğu yapmak/Gececi olmak: “Ateş böceğinden daha çok sabahlayan” (987), “Cırcır böceğinden daha çok sabah-

³⁰ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/85.

³¹ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/11.

³² el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/501.

³³ el-Meydânî, *Mecmau'l-emsâl*, 1/355.

³⁴ Yanar, *Hayvan Motifli Atasözleri ve Deyimlerimiz*, 214.

layan” (988) أنعم من كلب “Köpekten daha uykucu” (1758), أنوم من فهد “Parstan daha uykucu” (1759), أنوم من الظربان “Kokarcadan daha uykucu” (1761), أنوم من غزال “Ceylandan daha uykucu” (1762), أخفت رأسا “Uykusu tilkiden daha hafif” (716), أسرى من جراد, “Çekirgeden daha çok gece yolculuk yapan” (984), أسرى من أنفد “Kirpiden daha yok gece yolculuğu yapan” (985).

Uyku ile ilgili deyimlerde geceyi uykusuz geçirenler için ateş böceği ve cırcır böceği örnek gösterilmiştir. Çünkü bu iki hayvan gece boyunca uyumamaktadır.³⁵ Benzer bir şekilde geceleri uyumayıp hareket halinde olan çekirgeler ve kirpiller de benzer anlamdaki deyimlerde geçmektedir.³⁶ Köpek, pars, kokarca ve ceylan ise uykucu olarak nitelendirilmekte ve uykucu kimseler bu hayvanlara benzetilmektedir. Özellikle pars, en uykucu hayvan olduğu için Arapçada ismi uykucu olmak anlamında fiil olarak da kullanılmaktadır.³⁷ Tilkiler teyakkuz halinde uyudukları için uykuları en basit şeyde bölünecek kadar hafiftir. Kuşların uykusu da insanların kestirme deneni hafif uykuya benzemektedir.³⁸

İyi koku almak: أشم من النعامة / أشم من هقل “Devekuşundan daha iyi koku alan” (1039/1042), أشم من ذئب “Kurttan daha iyi koku alan” (1040), أشم من ذرة “Karıncadan daha iyi koku alan” (1041).

Devekuşunun aslında hiçbir şey işitmediği keskin koku duyusuyla hareket ettiği söylenmektedir. Kurt ve karıncanın da yok denecek kadar az kokuları bile alabildikleri için³⁹ bu deyimler kullanılmaktadır.

Dayanıklı/Güçlü Olmak: أشد من الفيل “Filden daha dayanıklı/güçlü” (1066), أشد من الفرس “Attan daha dayanıklı/güçlü” (1067)

Dünyanın en büyük hayvanlarından birisi olan fil ve insanoğlunun eskiden beri yolculuk ve yük taşımak için kullandığı at, gücün ve dayanıklılığın simgesi olarak değerlendirilmektedir. Bu deyimde atın hızlı olması da kastedilmektedir.⁴⁰

Berraklık: أصفى من جنى النحل “Arı mahsulünden (baldan) daha berrak” (1094), أصفى من لعاب الجراد “Çekirge salyasından daha berrak” (1095).

Bir şeyin saf, katışıksız ve berrak olduğunu belirtmek için bal ve

³⁵ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/536.

³⁶ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/535.

³⁷ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/318.

³⁸ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/428.

³⁹ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/560.

⁴⁰ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/565.

çekirge salyası örnek gösterilmektedir.⁴¹

Üşümek/Isınmak: أصدر من جرادة “Çekirgeden daha fazla üşüyen” (Uyuz (tüyleri dökülmüş) keçiden daha fazla üşüyen” (1096), أصدر من غنز جرباء (1097) “Bukalemun gözünden daha fazla güneşi çeken” (1098).

Kışın soğuğa karşı son derece dayanıksız olan ve uyuz olduğu için tüyleri dökülen keçi, üşüyen kimseler için kullanılan bir örnektir. رد من عين الجرباء deyiminin bir önceki deyimden hareketle yazılmış olduğu iddia edilmekle beraber, bukalemunun güneşi ve sıcağı her zaman çektiği için bu deyim kullanılır da denilmektedir.⁴²

Son nefesi uzun olmak: أطول ذمء من الضبب “Son nefesi kertenkeleden uzun olan” (1146), أطول ذمء من الأفعى / أطول ذمء من الحية (1147/1148), أطول ذمء من الخنفساء “Son nefesi mayıs böceğinden uzun olan” (1149).

Bu başlık altında ismi geçen hayvanlar, öldürüldükten sonra bir süre daha nefes almaya devam ettiği için bu deyimler kullanılmaktadır.⁴³

Tahripkarlık/Bozgunculuk: أفسد من الجراد / أجرد من جراد / أحطم من الجراد “Çekirgeden daha tahripkâr” (654/514/1334), أفسد من السوس “Güveden daha tahripkâr” (1336), أفسد من الضبب “Sırtlandan daha tahripkâr” (1337), أعيث من جعار “Sırtlandan daha bozguncu” (1265).

Çekirgenin ya da güvenin girdikleri yerleri tahrip etmeleri, sırtlanın ise sürüleri talan etmesi sebebiyle bu deyimler kullanılmaktadır.⁴⁴

Çeşitli Konular: أمسخ من لحم الخوار / أملخ من لحم الخوار “Deve yavrusunun etinden daha lezzetsiz” (1711/1712), أنشط من ظبي مُفمر “Mehtaplı gecede geyikten daha hareketli” (1755), أنبش من جبال “Sırtlandan daha nebbâş” (1757), أنسب من قطة “Kaya kuşundan daha çok nesebine bağlı olan” (1764), أولغ من كلب “Köpekten daha çok yalanan” (1817), أجمع من نملة “Karıncadan (sürüsünden) daha kalabalık” (510-511), أحول من أبي براقش “Karıncadan daha gizli” (728), أخفى من الذرة “Sarıasma kuşundan daha değişik” (648), أعبث من قرد / أعبث من قرد “Maymundan daha taklitçi” (663/1264), أبكر من الغراب “Kargadan daha erkenci” (320), أبيض من دجاجة “Köpekten daha çok bevleden” (345), أتبع من تؤولب “Sıpa, tay ya da tavuktan daha çok yumurtlayan” (342), أتخم من فصيل “Deve yavrusundan daha fazla takipçi” (395), أثقل من الزوافي “Horoz sesinden daha çok

⁴¹ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/584-585.

⁴² el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1988, 1/585.

⁴³ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/20-21.

⁴⁴ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/104.

rahatsız edici” (422), أصول من جمل “Deveden daha çok ısırğan (saldırğan)” (1104), أصغر من وصعة “Çalığışundan daha küçük” (1111), أسرق (1111), أعطى من عقرب / أمطل (977), “Fareden daha çok eli uzun/hırsız” (977), من زبابة “Akrepten daha çok vuran/kendisine vurulan/darbe alan” (1269/1717), أفسد من بيضة البلد “Devekuşu yumurtasından daha kötü durumda” (1338), أعقد من ذنب الضب “Kertenkele kuyruğundan daha çok boğumlu/karmaşık” (1270), أغزل من فرغل “Sırtlan yavrusundan daha çok dehşete düşen” (1306), أغزل من عنكبوت “Örümcekten daha iyi ağ ören” (1304), أغزل من سُرْفَة “Tırtıldan daha iyi ağ ören” (1305).

Birden fazla hayvanın isminin geçmediği bazı konularda ise genellikle o hayvanın en bilinen özelliklerinden birisi zikredilmiştir. Deve yavrusu henüz olgunlaşmadığı için etinin lezzetsiz olması ya da annesinin sütünü ihtiyacından fazla içtiği için hazımsızlık çekmesi⁴⁵ bu konulardandır. Kalabalığı nitelemek için karınca sürüsü, taklitçilik için maymun, erken uyanmak için karga, yumurtlamak için tavuk zikredilmiştir. Bunun yanında yeni doğdukları için annelerinin peşinde dolanan sığa ve buzağı takipçiliğe⁴⁶, aynı gün içerisinde farklı renklere bürünen sarıasma kuşu değişkenliğe⁴⁷, önüne gelen her şeye iğnesini batırıp sokmaya çalışan akrep⁴⁸ de çevresiyle irtibat halinde olan kimseye örnek olarak gösterilmektedir. Deve kuşu, yumurtladıktan sonra yumurtasını çöle terk edip gittiği için devekuşu yumurtasından daha beter/kötü durumda denmekte⁴⁹; şekil olarak boğumlu bir yapıya sahip olduğundan karmaşık durumlar, kertenkele kuyruğuna benzetilmektedir.⁵⁰ Örümceğin ve tırtılın ağ örmesi, horozun erkenden uyanıp öterek insanları uyandırması ya da farenin yiyecekleri aşırması bilenen şeyler olduğundan bu bağlamdaki deyimlere konu olmuşlardır.

1.2.Ahlaki Vasıflara Yönelik Deyimler

Bu bölümde hayvanlar “Cesurluk/Korkaklık, Ahmaklık/Cahillik/Şaşkınlık, Gayretlilik, Şefkatli Olmak, Hırslı Olmak, Temkinli/Basiretli Olmak, Hilecilik/Kurnazlık, Kibirlik, Yavaş yavaş yürümek/Sürünmek/Sinsilik, Aciz/Hakir Olmak, Bereketsiz/Uğursuz Olmak, Maharetli Olmak, Sabırlı/İstikrarlı Olmak, Zalimlik/Düşmanlık/Hasımlık, Nankörlük/Vefasızlık, Arsız/Utanmaz Olmak, Uysallık, Çeşitli Konular” başlıkları altında incelenmiştir.

Cesurluk/Korkaklık: أجرأ من ذباب “Sinekten daha cesur” (484), أجرأ من قسورة “Aslandan daha ce-

⁴⁵ el-Askerî, *Cemheretu 'l-emsâl*, 1/286.

⁴⁶ el-Askerî, *Cemheretu 'l-emsâl*, 1/282.

⁴⁷ el-Askerî, *Cemheretu 'l-emsâl*, 1/401.

⁴⁸ el-Askerî, *Cemheretu 'l-emsâl*, 1/73.

⁴⁹ el-Askerî, *Cemheretu 'l-emsâl*, 2/105.

⁵⁰ el-Askerî, *Cemheretu 'l-emsâl*, 2/74.

sur” (488/1051/489/491), أجرأ من ليث بخفان, “Haffan aslanından daha cesur” (475), أجبين من “Öten kuştan daha korkak” (492), أجبين من صافر, “Keklikten daha korkak” (476), أجبين من كزوان, “Yağmur kuşundan daha korkak” (477), أجبين من الوطواط, “Yarasadan daha korkak” (478), أجبين من ليث, “Yağmur kuşunun yavrusundan daha korkak” (479), أجبين من ليث, “Toy kuşunun yavrusundan daha korkak” (480), أجبين من نرملة, “Tilkiden daha korkak” (481), أجبين من الرباح, “Maymun yavrusundan daha korkak” (482), أجبين من الهجرس, “Maymundan daha korkak” (483)

Bir önceki bölümde sıcak şeylerin üzerine konup öldüğü için akılsızlıkla nitelenen sinek bu başlıkta ise kralların, önde gelen kişilerin ya da aslanların burunlarına konduğu için cesaretle nitelenmektedir. Hayvanlar içinde güçlü ve cesur olarak bilinen aslan da aynı şekilde bu deyim konusu olmuştur.⁵¹ Yukarıda ismi geçen ve korkaklıkla nitelenen hayvanların korkaklıkları diğer hayvanlar tarafından avlanma korkusudur.⁵² Bütün bu örnekler korkak kimseler için kullanılan deyimlerdir.

Ahmaklık/Cahillik/Şaşkınlık: أحمق من دُعَاة “Pervaneden daha ahmak” (590), أحمق من الضبُع / أحمق من أم عامر / أحمق من أم طريق, “Sırtlandan daha ahmak” (603/604/605), أحمق من الرجل, “Dişi kuzudan daha ahmak” (607), أحمق من نعجة على حوض, “Suyun yanındaki koyundan daha ahmak” (608), أحمق من أم الهنير, “Eşekten daha ahmak” (609), أحمق من الحماسة / أخرج من الحماسة, “Dişi kurttan daha ahmak” (610), أحمق من نعامة, “Devekuşundan daha ahmak” (611/729), أحمق من رَحْمَة, “Güvercinden daha ahmak” (612), أحمق من رَحْمَة, “Akbabadan daha ahmak” (613), أحمق من طريق, “Yağmur kuşundan daha ahmak” (614), أحمق من رَحْمَة, “Saksağandan daha ahmak” (615), أحمق من رَحْمَة, “Kaplumbağadan daha ahmak” (337), أخت جِلْمَا من, “Öküzden daha ahmak” (336), أخت جِلْمَا من, “Deveden daha basiretsiz” (718), أخت جِلْمَا من بعير, “Serçeden daha basiretsiz” (719), أجهل من فَرَاثَة, “Kelebekten daha cahil” (506), أجهل من عقرب, “Eşekten daha cahil” (507), أجهل من حمار, “Kertenkeleden daha şaşkın” (638), أحيير من, “Yağmur kuşunun yavrusundan daha şaşkın” (639), أحيير من الليل, “Varandan daha şaşkın” (640), أخطأ من ذباب / أخطأ من ذباب, “Kelebekten daha çok hata yapan” (1156/769), أخطأ من ذباب, “Deveden daha sakar” (772), أخطأ من عشواء, “Sinekten daha akılsız” (1157/768)

Ahmaklık ya da cahillikle ilgili zikredilen bütün bu hayvanlar çeşitli sebeplerle bu deyimlere konu olmuştur. Sinekler sıcak şeylerin üzerine konup öldükleri, bazı kelebekler ateşin etrafında dönerek kendilerini tehlikeye attıkları için bu deyimler kullanılmaktadır. Bir deve türü olan عشواء ise gece görüşü olmadığından önüne gelen her

⁵¹ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/328-330.

⁵² el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/225-226.

şeyi ezip kırdığı için sakarlığıyla bilinmektedir.⁵³ Suyun başındaki koyunun ahmaklığı içmek için acele edip suya atlamasıdır. Dişi kurdun ahmaklığı kendi yavrusunu bırakıp sırtlanın yavrusunu emzirmesidir. Güvercin yuvasını düzgün yapmaması ve yumurtaların düşüp kırılmasından, devekuşu kendi yumurtalarını bırakıp başka yavrularla ilgilenmesinden dolayı böyle söylenmiştir.⁵⁴ Eşek genellikle ahmak insanlara verilen bir lakapken akrep her önüne gelene iğnesini batırmaya çalışırken kayaya denk gelmesi ve iğnesine zarar vermesinden dolayı bu deyimler kullanılmaktadır.⁵⁵

Gayretlilik: “Karıncadan daha gayretli” (1482/1483), “Fareden daha gayretli” (1484), “Kurttan daha gayretli” (1485), “Parstan daha gayretli” (1486)

Karıncanın ne kadar çalışkan bir hayvan olduğu birçok dildeki deyimlere de konu olmuş bir gerçektir. Türkçede de *karınca gibi (çalışmak)*⁵⁶ deyimini bu durumu ifade etmektedir. Fare, kurt ve pars da sürekli yiyecek bulmak ya da avlanmak için çalıştıklarından bu deyimler kullanılmaktadır.⁵⁷

Şefkatli Olmak: “Dişi kurttan daha şefkatli” (318), “Dişi kediden daha şefkatli” (319), “Dişi deveden daha şefkatli” (662)

Bütün canlıların dişileri, yavrularına karşı erkeklere nazaran çok daha merhametlidir. Zira annelik duygusu şefkat ve merhameti celbeden bir olgudur. Bu nedenle yukarıdaki deyimlerde görüleceği üzere ismi geçen hayvanların hepsi dişidir. Bunun sebebi yavrularına karşı olan şefkatleridir.⁵⁸ Birini merhametinin çokluğu ifade edilmek istendiğinde bu hayvanların dişileri ile kıyas edilmektedir.

Hırslı Olmak: “Köpekten daha hırslı” (505/652), “Kurttan daha hırslı” (650), “Maymundan daha istekli” (1818), “Attan daha istekli/hırslı” (1068)

Bahsi geçen bu hayvanlar hırslı olarak nitelendirilmekte ve bu konudaki deyimlerde kullanılmaktadır.⁵⁹

Temkinli/Basiretli Olmak: “Kargadan daha temkinli” (618), “Saksağandan daha temkinli” (619)

⁵³ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/440-441.

⁵⁴ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/392-395.

⁵⁵ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/334.

⁵⁶ Yurtbaşı, *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*, 360.

⁵⁷ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/175.

⁵⁸ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/243.

⁵⁹ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/402.

أحذر من / أحمز من القرأى “Yalıçapkınından daha temkinli” (620/680), أحذر من ظليم “Erkek devekuşundan daha temkinli” (621), أحرس من كلب “Köpekten daha temkinli” (622), أحلم من فرخ الطائر (653) “Kuş yavrusundan daha basiretli” (675), أحلم من فرخ العقاب / أحزم من فرخ العقاب “Kartal yavrusundan daha basiretli” (676/677), أحزم من الحرباء “Bukalemundan daha temkinli” (683)

Bu hayvanların temkinli olarak anılmalarının çeşitli nedenleri ve hikâyeleri bulunmaktadır. Örneğin karga ile ilgili, karga bir gün yavrusuna “Atıp vurduktan sonra gözetle” demiş. Yavru da annesine “Ben atmadan önce gözetliyorum” demiş. Böylece tedbirli ve temkinli davrandığını söylemiştir. Diğer hayvanlar da, özellikle avlanırken avlarına sessiz ve usulca yaklaşmalarından ya da onu avlayacak olanlara karşı tetikte olmalarından dolayı bu sıfatla anılmaktadır.⁶⁰ Kartal ya da genel olarak kuş yavrularının gelişinceye kadar yuvalarından ayrılmayarak kendilerini tehlikeye atmamalarından dolayı basiretli olarak nitelendirilmiştir.⁶¹

Hilecilik/Kurnazlık: أحول من الذئب / أختل من الذئب / أخون من الذئب / أخب من الذئب “Kurttan daha hileci/yanardöner” (649/757/758/759) أخب من الذئب “Kertenkeleden daha hileci/kurnaz” (760/767), أخب وأختل من ثعالة / أروغ من ثعالة / أروغ من ثعلب “Tilkiden daha hileci/kurnaz” (761/901/902), أكيس من قشّة “Maymun yavrusundan daha kurnaz” (1487)

İsmi geçen bu hayvanlar hilecilik ve kurnazlıkla anılmaktadır.⁶² Bu nedenle bu tür kimseler için bu deyimler kullanılmaktadır.

Kibirlik: أزهى من غراب / أخيل من غراب “Kargadan daha kendini beğenmiş/kibirli” (762/920), أخيل من ديك “Horozdan daha kendini beğenmiş/kibirli” (763), أخيل من ثعلب في اسنّه عهنة “Ardında bir parça yün bulunan tilkiden daha kendini beğenmiş/kibirli” (766), أزهى من وعل, “Dağ keçisinden daha kibirli” (921)

Bu başlıkta kibirli olmaları öne çıkarılmış olan hayvanlardan horoz ve karga yürüyüşlerinden dolayı⁶³, dağ keçisi ise ulaşılmaz yerlerde yaşadığı için⁶⁴ bu sıfatla anılmaktadır. Tilkinin ise neden kibirli olarak anıldığı belirtilmemiştir.

Yavaş yavaş yürümek/Sürünmek/Sinsilik: أدب من قراد “Keneden daha sinsî” (803), أدب من عقرب “Akrepten daha sinsî” (804), أدب من ضيئون “Erkek kediden daha sinsî” (805), أدب من قرنبي “Mayıs böceğinden daha sinsî” (806).

⁶⁰ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/396-397.

⁶¹ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/406.

⁶² el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/439.

⁶³ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/439.

⁶⁴ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/507.

Bu deyimlerde kullanılan *أدب* kelimesi *بیب* (emekleme, sürünme, sürtünme, dört ayak üzerinde yürüme) kelimesinden türetilmiştir.⁶⁵ İsmi geçen hayvanların neden bu deyimlerde kullanıldığına bir açıklama bulunmamaktadır. Yalnızca kedi ile ilgili bu deyimle birlikte zikredildiği bir şiir paylaşılmıştır. Şiirde “Gece komşusuna, kedinin fareye yaklaşmasından daha yavaşça yaklaşır” ifadesi geçmektedir.⁶⁶ Buradan kıyasla bu kelime sinsice yaklaşmak, sokulmak olarak yorumlanabilir.

Aciz/Hakir Olmak: *أدب من حمار مقيد* “Bağlı eşekten daha hakir” (831), *أدب من قراد بمنسيم* “Erkek eşekten daha hakir” (832), *أدب من عير* “Toynak kenensinden daha hakir” (833), *أدب من حوار* “Deve yavrusundan daha aciz” (835), *أدب من اليعر* “Oğlaktan daha âciz” (836), *أدب من اللقد* “Su çarkı taşıyan deveden daha hakir” (837), *أدب من حمار قبان* “Kuzudan daha âciz” (838), *أدب من حمار قبان* “Kabban eşeğinden daha hakir” (840)

Bu başlıktaki deyimlerde kimi hayvanlar içinde buldukları durum nedeniyle hakîr ya da aciz olarak nitelenmiştir. Bağlı olan eşeğin özgürlüğünün kısıtlanmasından dolayı yaşadığı aciziyet ya da hayvanın toynağındaki kenenin konumu itibarıyla içinde bulunduğu hakîrlik bunlara örnektir. Diğer hayvanlarda da benzer durumlar söz konusudur.

174 | db

Bereketsiz/Uğursuz Olmak: *أشام من قاشر* “Aygırdan daha uğursuz” (1026), *أشام من خميرة* “Şeytan b. Mudlic’in atından daha uğursuz” (1028), *أشام من الزماح* “Zemah kuşundan daha uğursuz” (1033), *أشام من الأخیل* “Urgub kuşundan daha uğursuz” (1034), *أشام من غراب البين* “Çalikuşundan daha uğursuz” (1035), *أشام من زرقاء* “Kaçan deveden daha uğursuz” (1036), *أشام من زرقاء* “Kaçan deveden daha uğursuz” (1037).

Çoğu kültürde bazı nesne ve hayvanların uğursuz sayıldığı batıl inançlar bulunmaktadır. Türkçede baykuşun uğursuz sayıldığı bilinmektedir. Arapçada da bazı hayvanlar uğursuz olarak nitelendirilmiş ve bu konuda deyimlerde zikredilmiştir. Bu hayvanların uğursuz sayılmasının çeşitli sebepleri vardır. Örneğin *Kâşir* isimli erkek at bir deveye vurup öldürdüğü için uğursuz sayılmıştır.⁶⁷ Zemah, bir dönem hurma ağaçlarına musallat olan bir kuştur. Onu vurup öldürürler ve yerler. Etinden yiyen herkes ölür.⁶⁸ Çalikuşunun uğursuzluğu ise develerin sırtına konup ona zarar vermelerinden dolayıdır.⁶⁹ Diğer

⁶⁵ Abdurrahman Afif, “el-Emsâlu-arabiyye ala sîgati efâli't-tafdîl”, *el-Mecelletu'l-arabiyye li'l-'ulûmi'l-insâniyye* 6/21 (1986), 60.

⁶⁶ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/455.

⁶⁷ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/556.

⁶⁸ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/558.

⁶⁹ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/559.

hayvanlar da bu tür sebeplerle halk arasında uğursuz sayılmaktadır.

Maharetli Olmak: “Tırtıldan daha maharetli” (1087), “أصنع من سُزْفَة ” (1087), “أصنع من نُحْل ” (1088), “أصنع من تَنْوُط ” (1088), “Dokumacı kuşundan daha maharetli ” (1088), “أصنع من تَنْوُط ” (1088), “Arıdan daha maharetli” (1089), “أصنع دود القز ” (1089), “İpek böceğinden daha maharetli” (1090).

Tırtıl, dokumacı kuş, arı ve ipek böceği sanat eseri niteliğinde ince işçilikler ortaya koydukları için bu hayvanlar maharet, yetenek gibi durumlara misal olarak gösterilmektedir.

Sabırlı/ İstikrarlı Olmak: “Deveden daha çok sabırlı” (1105), “أصبر من ذي ضاغط ” (1105), “أصبر من عَوْدِ بَجْنَبِيَّه جُلْب ” (1105), “Karnı guruldayan yaşlı deveden daha sabırlı” (1106), “أصبر من ضَب ” (1106), “Kertenkeleden daha çok sabırlı” (1107), “أصبر من حمار ” (1107), “Eşekten daha çok sabırlı” (1108) / “أضبط من دَرَّة ” (1108), “Karıncadan daha istikrarlı/azimli” (1129/1130).

Deve çölde yapılan uzun çöl yolculuklarına dayanıklılığı ve bu süre zarfındaki açlığa ve susuzluğa karşı sabırlı bilinmektedir. Kertenkele de aynı şekilde kurak yerlerde yaşamasına rağmen bu zorluklara karşı sabırlı bir hayvandır. Eşek de ağır yükler taşımaya rağmen buna en çok sabredebilen hayvanlardan birisidir. Karıncanın da yaptığı işte ne kadar azimli ve sabırlı olduğu başka deyimlere de konu olmuştur.⁷⁰

Zalimlik/Düşmanlık/Hasımlık: “Yılandan daha acımasız” (1167/1168), “أظلم من حية / أظلم من أفعى ” (1167/1168), “Varandan daha acımasız” (1169), “أظلم من وَرل ” (1169), “أظلم من الذئب ” (1169), “Kurttan daha acımasız” (1170), “أظلم من التمساح ” (1170), “Yılandan daha acımasız” (1171), “أعدى من الحية ” (1171), “Timsahtan daha acımasız” (1246), “أعدى من الذئب ” (1246), “Kurttan daha (tehlikeli) düşman” (1247), “أعدى من العقرب ” (1247), “Akrepten daha (tehlikeli) düşman” (1248).

Genellikle yırtıcı ve zehirli hayvanlar düşmanlıkta ve zulümde ileri giden kimseler için deyim olarak kullanılmaktadır. Bu hayvanlar başka bir hayvana ya da insana saldırdığında sonu ölümcül olduğu için bu sıfatla anılmaktadır.

Nankörlük/Vefasızlık: “Kertenkeleden daha nankör” (1253), “أعق من ضَب ” (1253), “Kurttan daha nankör” (1254).

Kertenkele kendi yavrularını yediği, kurt da başkasıyla mücadele ederken kan kokusuna dayanamayıp yaralanan arkadaşına saldırdığı için bu vasıfla anılmaktadır.⁷¹

Arsız/Utanmaz Olmak: “Benekli mayıs böceğinden daha arsız” (1342), “أفحش من فالية الأفاعى ” (1342), “Pabuçtartan böceğinden

⁷⁰ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/587-588.

⁷¹ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/69.

daha arsız” (1343), أفحش من كلب “Köpekten daha arsız” (1344)

Köpek önüne gelen herkese dişlerini gösterip hırladığı için bu deyimde kullanılmaktadır.⁷² Diğer hayvanların neden bu deyime konu edildiği belirtilmemiştir.

Uysallık: ألف من كلب “Dişi taydan daha uysal ” (1391), ألف من كلب “Köpekten daha uysal” (253).

Köpeğin uysallığı, onun dışında kimsenin sahibini takip edip dışarıda yanında dolaşmaması olarak tanımlanmıştır.⁷³ Kaynaktaki ilk açıklamada sahibinin tayı götürmek istediğinde ona karşı çıktığı ve inatlaştığı ifade edilirken devamından taydan daha uysal şeklinde anlaşılmalıdır denmektedir.⁷⁴

Çeşitli Konular: أكره من خصلتي الضبع “Sırtlanın iki seçeneğinden daha kötü ” (1494), ألج من الكلب “Köpekten daha inatçı ” (1576), أبغضن “Deveden daha kindâr” (321/661), أبخل من كلب “Köpekten daha cimri” (332), أجل من الحرش أشكر من كلب, “Köpekten daha vefalı” (1058), أعجل من نعجة إلى حوض, “Suya (havuza) giden koyundan daha aceleci” (1262), أعجز عن الشيء من الثعلب عن العنقود, “Tilkinin üzüm karşısındaki acziyetinden daha aciz” (1282), أسمح من لافظة “Dişi keçiden/güvercinden/horozdan daha cömert” (970), أسلط من سلقة “Dişi kurttan daha küstah” (978), أخبث من ذئب الخمر / من ذئب الغضا “Hamar/Gaza kurdundan daha şerli” (756).

176 | db

Bu başlık altında ahlaki vasıflara yönelik diğer konu başlıkları bir arada verilmiştir. Bu deyimlerden ilkinin halk arasında anlatılan farklı bir hikâyesi vardır. Bir gün kurt bir tilkiyi avlar. Tilki aman dileyince kurt ona iki seçenek sunarak merhamet eder. Kurt tilkiye ya onu yemeyi ya da öldürmeyi teklif eder ve seçmekte özgür bırakır.⁷⁵ Her iki seçeneğin de olumsuz, seçmenin de zorunlu olduğu durumlarda bu deyim kullanılmaktadır. Diğer deyimlerde ise köpeğin vefalı/sadık olması ya da devenin kindar olması gibi hayvanların belirgin vasıfları zikredilmektedir. Tilkinin çok sevmesine rağmen üzüme ulaşamaması çaresizlik, koyunun su içmek için koşması da aceleciliğe misal olarak gösterilmiştir. Son deyimde geçen Hamar ve Gaza kelimelerinin bir ağaç türü olduğu ve bazı kurtların bu bitkilerle özdeşleştirildiği ifade edilmektedir.⁷⁶

1.3. Dolaylı Olarak Hayvanları Konu Edinen Deyimler

أمن من حمام مكة / ألف من حمام مكة “Mekke güvercininden daha huzurlu/uysal” (244), ألف من غراب عقدة “Ormanda yaşayan kargadan daha

⁷² el-Askerî, *Cemheretu 'l-emsâl*, 2/106.

⁷³ el-Askerî, *Cemheretu 'l-emsâl*, 1/202.

⁷⁴ el-Askerî, *Cemheretu 'l-emsâl*, 2/131.

⁷⁵ el-Askerî, *Cemheretu 'l-emsâl*, 2/177.

⁷⁶ el-Askerî, *Cemheretu 'l-emsâl*, 1/438.

güvende” (245), “أتعب من رائض مُهر, “Tay terbiyecisinden daha yorgun” (393), “أتعب من راكب فصیل, “Deve yavrusuna binenden daha yorgun” (394), “أحمق راعي ضأن ثمانين, “Seksen koyun çobanından daha ahmak” (601), “أحمق من طالب ضأن ثمانين, “Seksen koyun isteyenden daha ahmak” (602), “أجرأ من, “Koyun çobanından daha cahil” (509), “أجرأ من, “Hasaf'ı (atı) iğdiş edenden daha cesur” (486), “أخزى من ذات النعجين, “Aslanı iğdiş edenden daha cesur” (487), “أشقى من راعي بَهْمِ ثمانين, “İki koyun sahibinden daha rezil” (738), “أشغل من مُرضع بَهْمِ ثمانين, “Seksen kuzuya çobanlık edenden daha bahtsız” (1061), “أشبه الغراب, “Seksen kuzuya çobanlık edenden daha meşgul” (1062), “بالغراب, “Karganın kargaya benzemesinden daha çok benzer” (1048).

Bu bölümdeki deyimler doğrudan hayvanların bir özelliği üzerinden söylenmemiştir. Bu hayvanlarla bir şekilde irtibatı olan insanlar konu edilmektedir. İlk iki deyimde hayvanlardan ziyade içinde buldukları yerlerden dolayı bu deyim türetilmiştir. Mekke, harem bölgesi olması ve Kabe'nin içinde bulunması nedeniyle diğer şehirlere nispeten çok daha güvenlidir. Orman da bir hayvan için diğer bölgelere nazaran en güvenli bölgedir.⁷⁷ Bu nedenle birisinin huzuru ve güvenliği için bu iki yerde yaşayan hayvanlarla kıyas yapılmaktadır. Kuzulara çobanlık edenlerin bahtsızlığı ve meşguliyeti onlarla ilgilenmenin zor olmasındandır.⁷⁸ Koyun çobanının cahilliği, hayatının çoğunu insanlardan uzakta geçiriyor olmasındandır.⁷⁹ At ve aslanı iğdiş eden ise böyle güçlü iki hayvanı iğdiş edebildiği için cesaretle anılmıştır. Tayı terbiye edenin ya da deve yavrusuna binen kimsenin yorgunluğu bu hayvanların huysuz olmaları ile ilgilidir.⁸⁰ Bu bölümdeki bütün hayvanların isminin geçtiği hayvanlar deyimler dolaylı olarak hayvanları konu edinmektedir.

1.4.Mecazi Anlamdaki Deyimler

“أبعد من بيض الأنوق, “Akbabanın yumurtasından daha uzak” (307), “أمنع من لَهَاءِ اللَّيْثِ, “Ulaşılması kartaldan daha zor” (1714), “أمنع من عقاب الجَوِّ, “Aslanın küçük dilinden daha korunaklı” (1715), “أعزَّ من بيض الأنوق, “Akbaba yumurtası kadar nadir/az bulunan” (1236), “أعزَّ من الأبلق العقوق, “Kızılca kargadan daha nadir/az bulunan” (1237), “أعزَّ من الغراب الأعصم, “Bitten daha küçük/değersiz” (1238), “أهون من خُنْدُجٍ, “Teke yellenmesinden daha değersiz” (1853), “أهون من ضَرْطَةِ عَنُزٍ, “Kaplana makatından daha korunaklı” (1855), “أحمى من است النمر, “Aslanın burnundan daha korunaklı” (684), “أحمى من أنف الأسد, “Yıldandan daha çıplak” (1268), “ألزق من بُرامٍ, “Keneden daha yapışkan” (1568/1569), “ألزق من عُلِّ

⁷⁷ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/199.

⁷⁸ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/391-392.

⁷⁹ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/334.

⁸⁰ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/281-282.

أكد من حبارى “Mayıs böceğinden daha yapışkan ” (1571/1572), “توي كوشوندا دها كدرلي ” (1488), “أصدق من قطة ” “Kaya kuşundan daha doğru sözlü” (1091).

Bu bölümdeki deyimler de mecâzi anlamda kullanılan deyimlerdir. Örneğin kartal ya da akbaba yuvasının çok uzaklarda olmasından yola çıkılarak ulaşılması zor/uzak şeyler nitelendirilmektedir.⁸¹ Benzer şekilde aslanın küçük dilinden daha korunaklı/zor ulaşılan diyerek işin imkânsızlığı kastedilmektedir.⁸² Türkçede de bu durum için *ekmek aslanın ağzında*⁸³ deyimini kullanılmaktadır. Akbaba, yuvasını en uzağa yapan hayvanlardan biri olarak kabul edildiği için ulaşılamaz manasında bu deyim kullanılmaktadır.⁸⁴ Bit çok küçük bir hayvan olduğu için değersiz şeyler onunla kıyas edilmektedir.⁸⁵ Kaplanın makatı ya da aslanın burnu kimse yaklaşmaya cesaret edemeyeceği için en korunaklı yerler olarak deyimleştirilmiştir.⁸⁶ Yılanın derisinin tüysüzlüğünden çıplak olarak değerlendirilmiş⁸⁷, yapıştığı yeri bırakmadığından dolayı asalak kimseler için keneden daha yapışkan ifadesi kullanılmıştır.⁸⁸ Kaya kuşu tek bir nağmeyle öttüğü için de doğru sözlü sıfatıyla anılmıştır.⁸⁹

Sonuç

Onlarca hayvanın isminin geçtiği deyimler üzerine yapılan bu çalışmada, farklı konularda ismi en çok geçen hayvanın deve olduğu tespit edilmiştir. Deveden sonra en çok ismi geçen hayvanlar sırasıyla kurt (14), köpek (12), kertenkele (10) at (9), devekuşu (8), kene ve kartal (7), aslan, tilki ve çekirge (6) olmuştur. Bunun yanında deniz hayvanlarının ismi bir kez balık, iki kez de balina olarak geçmektedir.

Araplar eskiden beri kırsal bir hayat yaşamakta olup tarım ve hayvancılıkla iç içe olmuştur. Özellikle çöl hayatı yaşayan bedevilerin hayatında hayvanlar önemli bir yer tutmaktadır. Araştırmadaki veriler kırsal kesimde, özellikle de çöl yaşamında karşımıza çıkan hayvanların, Arapların kullandığı deyimlere kaynaklık ettiği görülmektedir. Bu nedenle çöl yaşamına uygun, uzun yolculuklara, açlık ve susuzluğa dayanıklı bir hayvan olan deve, deyimlerde en çok zikredilen hayvan olmuştur. Bunun yanında bölge, çöl yaşamına kıyasla deniz kenarı yaşamına daha uzak bir kültüre sahip olduğu için, denizde yaşayan hayvanlar deyimlerde çok az geçmektedir. Kültü-

⁸¹ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/238.

⁸² el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/293.

⁸³ Yanar, *Hayvan Motifli Atasözleri ve Deyimlerimiz*, 58.

⁸⁴ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/238.

⁸⁵ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/371.

⁸⁶ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/408.

⁸⁷ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/73.

⁸⁸ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 2/217.

⁸⁹ el-Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/584.

rün bir yansıması niteliğinde olan atasözü ve deyimlerde ismi geçen hayvanların, o kültürle iç içe yaşayan hayvanlardan oluşması gayet tabiidir. Ayrıca bazı toplumlarla özdeşleşmiş ve o toplumun simgesi haline gelmiş hayvanlar bulunmaktadır. Örneğin Türklerde kurt, İspanyollarda boğa diğer hayvanlara nispeten çok sevilmektedir. Bu tür hayvanlara atfedilen ayrıcalık toplumların deyimlerinde de kendini göstermektedir. Arap toplumunda birçok açıdan istifade edilen deve için de durum bu şekildedir. Zira incelediğimiz deyimlerde deve ile ilgili olumsuz vasıfların zikredilmediği görülmüştür.

Arapçada من أفعال dediğimiz kalıp iki ögeyi karşılaştırmak için kullanılmaktadır. Bu kalıptaki deyimlerde, hayvanların en önemli ya da ön plana çıkan özellikleri ile insanlar arasında bir benzetme yapılmaktadır. Ya da bu özellikler üzerinden kıyas yapılarak söz konusu kişinin o eylemi daha fazla/daha iyi yaptığı ifade edilmektedir. Attan daha hızlı koşan, arıdan daha maharetli, tilkiden daha kurnaz deyimleri bu örneklerden sadece birkaçıdır.

Hayvan motifli deyimlere kaynaklık eden hayvanların bazıları birçok farklı özelliğiyle karşımıza çıkarken bazı hayvanların sadece tek bir vasfı zikredilmiştir. Örneğin devenin inatçı, sabırlı, susuzluğa dayanıklı olması hatta yavrusunun etinin lezzetsiz olması ya da deve yavrusunun çok fazla hazımsızlık çektiği gibi ayrıntılar verilirken örümceğin sadece iyi ağ örmesi bir deyim konusu olmuştur. Bazı hayvanlar da farklı deyimlerde tamamen birbirinin zıttı olan konularla karşımıza çıkmıştır. Balinanın hem susuzluk çeken hem de suya kanmış olduğu belirtilirken köpek hem saldırgan/arsız hem de uysal olarak iki farklı deyimde kaynaklık etmiştir. Bu durum deve, at, köpek gibi hayvanların ne kadar insanlarla iç içe yaşadığının ve insanların onların çeşitli hallerine vakıf olduğunun bir göstergesidir.

Hayvanların deyimlere dört farklı başlıkta konu edildiği tespit edilmiştir. Bunlar fiziki vasıflarla ilgili, ahlâki vasıflarla ilgili, doğrudan hayvanları konu edinmeyen ve mecâzi deyimlerdir. Fiziki vasıflarda hayvanların keskin görüşü, hızlı koşması, iyi koku alması, yüzmesi ya da dayanıklı olması gibi konular geçmektedir. Ahlaki yani davranışsal vasıflarda hilecilik, sinsilik, sabırlı ya da erkenci olmak gibi konular işlenmiştir. Doğrudan hayvanları konu edinmeyen deyimlerde o hayvanların çobanlarının ya da terbiyecilerinin yorgunluğu ya da acizliğinden bahsedilmiştir. Son olarak mecazi deyimlerde, anlaşılması güç olan bir mesele hayvanların vasıflarıyla ilişkilendirilerek konunun zihinlerde daha berraklaşması hedeflenmiştir.

Bu çalışma, Arap edebiyatında kullanılan deyimler üzerinden o kültürle özdeşleşmiş hayvanların hangi vasıflarla anıldığını göstermesi ve kültürün değişmez öğelerinin dillere nasıl etki ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Kaynakça

- Afif, Abdurrahman. "el-Emsâlu-arabiyye ala sîgati efâli't-tafdîl". el-Mecelletu'l-arabiyye li'l-'ulûmi'l-insâniyye 6/21 (1986), 40-86.
- Akalm, Şükrü Halûk - diğeri. Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Basım, 2011.
- Arslan, Ahmet Turan. "Askerî, Ebû Hilâl". TDV İslâm Ansiklopedisi. C. 3. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Askerî, Ebû Hilâl. Cemheretu'l-emsâl. (2 cilt) thk. Ebu'l-Fazl İbrâhim - Kutâmiş Abdulmecîd. (2. bs.) Beyrut: Dâru Cîl, 1988.
- Balaban, Adem - Seçkin, Armağan. "Türkçe Deyim ve Atasözleri Perspektifinden Evcil Hayvan İsimlerinin Türk Kültürüne Yansımaları". Bildiri Kitabı. Tirana: Hena e Plote Beder University, 2015.
- Doğan, Ahmet. Deyimler Sözlüğü. Ankara: Akçağ Basım, 1995.
- Durmuş, İsmail. "Mesel". TDV İslâm Ansiklopedisi. C. 29. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Halaylı, Kemal. Mu'cemu kunûzi'l-emsâl ve'l-hikemi'l-'arabiyye. Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1998.
- Hamevî, Yâkût. Mu'cemu'l-udebâ İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1993.
- Kehhâle, Ömer Rıza. Mu'cemu'l-muallifin Terâcimu musannifî'l-kutubi'l-'arabiyye. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1993.
- Kiftî, Cemâlu'd-din Ebû'l-Hasan. İnbâhu'r-ruvat 'alâ enbahi'n-nuhât. thk. Ebu'l-Fadl İbrâhim. Beyrut: Muessesetu'l-kutubi's-sekafiyye, 1986.
- Meydânî, Ebu'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim el-. Mecmau'l-emsâl. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. Kahire: Matbaatu's-sunneti'l-Muhammediyye, 1955.
- Nuveyhid, Âdil. Mu'cemu'l-mufessirîn min sadri'l-İslâm vehatta asri'l-hâzir. Beyrut: Muessesetu Nuveyhid, 1988.
- Serkîs, Yûsuf b. İlyân. Mu'cemu'l-matbu'âtî'l-'arabiyyeti ve'l-muarraba. Mısır: Matbaatu Serkîs, 1928.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân. Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-lugaviyyin ve'n-nuhât. thk. Ebu'l-Fadl İbrâhim. Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1964.
- Şahin, Şener. "Mecmau'l-emsâl'de Yer Alan اَفْعَالٌ Veznindeki Hayvan Konulu Deyim ve Atasözleri Üzerine Bir İnceleme". Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 17/1 (2008), 177-191.
- Yanar, Ahmet. Hayvan Motifli Atasözleri ve Deyimlerimiz. Ankara: Devran Matbaacılık, 1997.
- Yurtbaşı, Metin. Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü. İstanbul: Barış Matbaası, 2012.
- Zirikli, Hayreddîn. el-A'lâm Kâmusu't-terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'arab ve'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn. Beyrut: Dâru'l-'ilmi'l-melâyîn, 2002.